

სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ექსპორტის ზრდის პოტენციალი

*დალი სილაგაძე,
ბიზნესის მართვის დოქტორი,
აკ.წერეთლის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი*

რეზიუმე

სტატიაში გაშუქებულია სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ექსპორტის ზრდის პოტენციალი, რამდენადაც საქართველოსთვის სოფლის მეურნეობა მნიშვნელოვანია და ეკონომიკის ძირითადი სექტორია.

ჩვენს მიზანს წარმოადგენდა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ექსპორტის ზრდის პოტენციალის შესწავლა, რისთვისაც განვიხილეთ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ექსპორტის ძირითადი ეკონომიკური მაჩვენებლები, მიზეზები, რაც ხელს უშლის პროდუქციის ექსპორტს და ბაზრის ის მოთხოვნები, რაც ხელს უწყობს პროდუქციის ექსპორტს.

დასკვნის სახით გვინდა ვთქვათ, რომ სურსათის ექსპორტის გაზრდის სამი ძირითადი მიმართულება არსებობს: არსებული საექსპორტო საქონლის ხარისხის გაუმჯობესება, მოთხოვნად ბაზრებზე შესვლა. ახალი საქონლის, განსაკუთრებით სერთიფიცირებული ნიშური და ორგანული პროდუქტების წარმოება.

ამგვარად, საურველია გაიზარდოს არსებული ექსპორტის რაოდენობა, რათა შევძლოთ ექსპორტის დივერსიფიცირება და ღირებულების ზრდა.

POTENTIAL EXPORT GROWTH OF AGRICULTURAL PRODUCTS

Dali Silagadze,

Doctor of Business Management, Associate Professor of Akaki Tsereteli State University

RESUME

The article covers the potential of agricultural production growth, As far as agriculture is important for Georgia and the main sector of the economy.

Our goal was to study the potential of export growth, For which we discussed the main indicators of export of agricultural products, The reasons that impede the export of products and market requirements that facilitate the export of products.

In conclusion, we would like to say that there are three main directions of food export growth: Improve quality of existing export goods, access to markets in demand. New goods, especially certified niche and organic products.

Thus, it is desirable to increase the number of exports to diversify export and increase in value.

საკვანძო სიტყვები: სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია, ექსპორტი, ზრდის პოტენციალი, საგარეო ვაჭრობა, აგროსასურსათო პროდუქცია.

* * * *

საქართველოსთვის სოფლის მეურნეობა მნიშვნელოვანია. მიზანზე დამოკიდებულება არ არის მნიშვნელოვანი მხოლოდ ქართული იდენტობისთვის, სოფლის მეურნეობა ეკონომიკის ძირითადი სექტორიცაა. 2016 წელს სოფლის მეურნეობაზე მოდიოდა ქვეყნის მშპ-ის 8%. ქართული სამუშაო ძალის (თვითდასაქმებულებთა ჩათვლით) 50%-ზე მეტი დასაქმებულია სოფლის მეურნეობის სექტორში. მოყვანილი რიცხვები უკვე ცხადად მიანიშნებს, რომ საქართველოს სოფლის მეურნეობა უკიდურესად არაეფექტურია, რადან შედეგები არ შეესაბამება დასაქმების მოცულობას. სოფლის მეურნეობის პროდუქტიულობა უკიდურესად დაბალია, რასაც განაპირობებს სასოფლო-სამეურნეო მიწების დანაწევრება. სექტორში არის უამრავი თვითკმარი ფერმერი, რომელთაც ძალიან მცირე მიწის ნაკვეთი აქვთ — მიწის ნაკვეთების 75%-ზე მეტი 1 ჰა-ზე ნაკლები ზომისაა. შედეგად, საქართველოს უფრო მეტი სასოფლო-სამეურნეო საქონელი და სურსათი შემოაქვს, ვიდრე გააქვს. 2016 წელს სოფლის მეურნეობის სავაჭრო დეფიციტმა მშპ-ის 2% შეადგინა, რაც საქართველოს ეკონომიკის სისუსტის საკმაოდ მნიშვნელოვანი ნაწილია. ქვეყნის მიმდინარე ანგარიშის დეფიციტმა მშპ-ის 12% შეადგინა.

ქვეყანამ, რომელსაც აქვს მსხვილი სოფლის მეურნეობის სექტორი, კლიმატური პირობებით განპირობებული ამკარა შედარებითი უპირატესობა სოფლის მეურნეობაში და თავისუფალი სავაჭრო სივრცის შესახებ შეთანხმებებით (განსაკუთრებით ევროკავშირსა და საქართველოს შორის გაფორმებული DCFTA) მინიჭებული წვდომა მსოფლიო ბაზრებზე, უნდა შეძლოს სურსათის ექსპორტის გაზრდა. თუმცა საქართველოს სურსათის ექსპორტის პოტენციალის ათვისება არ იქნება მარტივი საქმე.

საგარეო ვაჭრობა 2017 წლის მონაცემებით, საქართველოდან ექსპორტირებულია 777.0 მლნ. აშშ დოლარის ღირებულების აგროსასურსათო პროდუქცია, რაც 12.0 %-ით აღემატება 2016 წლის და 52.2 %-ით აღემატება 2012 წლის ანალოგიურ მაჩვენებელს. აღნიშნულ პერიოდში, ქვეყნის მთლიან ექსპორტში აგროსასურსათო პროდუქციის ხვედრითი წილი 28 %-ს შეადგენს. ძირითადად ექსპორტირე-

ბულია: ღვინო (22 %), სპირტიანი სასმელები (16 %), მინერალური და მტკნარი წყლები (12 %), თხილი (11%), მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი (5 %), ცხვრის ხორცი (3 %), უალკოჰოლო გაზიანი სასმელები (2%) და სხვა.

2017 წელს, საქართველოდან აგროსასურსათო პროდუქტების ექსპორტი 93 ქვეყანაში განხორციელდა. ღრმა და ყოვლისმომცველი თავისუფალი სავაჭრო სივრცის შესახებ შეთანხმება ხელს უწყობს ვაჭრობის განვითარებას ევროკავშირის ქვეყნებთან და საქსპორტო ბაზრების დივერსიფიცირებას. ევროკავშირში 2017 წელს ექსპორტირებული აგროსასურსათო პროდუქციის ღირებულება 140 მლნ. აშშ დოლარს შეადგენს და 32 %-ით აღემატება 2012 წლის მაჩვენებელს.

2017 წლის მონაცემებით, საქართველოში იმპორტირებულია 1.2 მლრდ. აშშ დოლარის ღირებულების აგროსასურსათო პროდუქცია, რაც 10 %-ით აღემატება წინა წლის მაჩვენებელს. აღსანიშნავია, ბოლო წლებში ევროკავშირის ქვეყნებიდან აგროსასურსათო პროდუქციის იმპორტის წილის მნიშვნელოვანი ზრდა მთლიან იმპორტში. საანგარიშო პერიოდში ქვეყნის მთლიან იმპორტში აგროსასურსათო პროდუქციის ხვედრითი წილი 14.7 %-ს შეადგენს. ძირითადად იმპორტირებულია: თამბაქო (9 %), ხორბალი (8 %), შაქარი (6 %), შინაური ფრინველის ხორცი (5 %), შოკოლადის ნაწარმი (5 %), საკვები დანამატები (3 %), მცენარეული ზეთი (3 %) და სხვა.

2017 წელს, საქართველოში აგროსასურსათო პროდუქციის იმპორტი განხორციელდა 102 ქვეყნიდან. 2017 წელს, 2016 წელთან შედარებით, აგროსასურსათო პროდუქციით საგარეო ვაჭრობის მონაცემების მიხედვით, უარყოფითი სავაჭრო სალდო გაიზარდა 6.6 %-ით, რის ძირითად მიზეზსაც თხილის ექსპორტის შემცირება წარმოადგენს.

2017 წლის მონაცემებით საქართველოდან ევროკავშირის ქვეყნებში ექსპორტირებულია 140 მლნ. აშშ დოლარის ღირებულების აგროსასურსათო პროდუქცია, რაც 37 %-ით ნაკლებია 2016 წლის ანალოგიურ მონაცემზე, ხოლო 32 %-ით აღემატება 2012 წლის მაჩვენებელს. 2017 წელს, წინა წელთან შედარებით ევროკავშირის ქვეყნებში ექსპორტის ღირებულების შემცირება განპირობებულია თხილის ექსპორტის შემცირებით. აღსანიშნავია, რომ თხილის გარდა, სხვა დანარჩენი პროდუქტების მთლიანი ექსპორტი აღნიშნულ პერიოდში 10.7 მლნ. აშშ დოლარით (14 %) გაიზარდა. 2017 წელს, ევროკავშირის ქვეყნებში ძირითადად ექსპორტირებულია: თხილი, როგორც პირველადი, ასევე გადამამუშავებული სახით (50 %), სპირტიანი სასმელები (20 %), ღვინო (11 %), მინერალური წყლები (9 %) და სხვა.

ქართული პროდუქციის ექსპორტი 2018 წლის იანვარ-აგვისტოში გასული წლის იმავე პერიოდთან შედარებით 27,1%-ით გაიზარდა და დაახლოებით 2,15 მილიარდ დოლარს გაუტოლდა.

2018 წლის რვა თვის განმავლობაში საქართველო-

ში დაახლოებით ექვსი მილიონი დოლარის პროდუქცია შემოიტანეს – 21%-ით მეტი, ვიდრე 2017 წლის იანვარ-აგვისტოში. საქართველოს საგარეო სავაჭრო ბრუნვა 2018 წლის იანვარ-აგვისტოში გასული წლის იმავე პერიოდთან შედარებით 22,6%-ით გაიზარდა და 8,1 მილიარდ დოლარს გადააჭარბა (არაორგანიზებული ვაჭრობის ჩათვლის გარეშე).

ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტროში აღნიშნეს, რომ საქართველოს ექსპორტის ზრდის დინამიკა 2016 წლიდან ახასიათებს. რეკორდული ზრდა მიმდინარე წლის მაისში დაფიქსირდა – გასული წლის იმავე პერიოდთან შედარებით ექსპორტი ერთნახევარჯერ გაიზარდა. საქართველოს ეკონომიკის სამინისტრომ ეს ახსნა რამდენიმე ფაქტორით, მათ შორის გასაღების ბაზრების გეოგრაფიის გაფართოებით.

„საქართველოს მთავრობა აქტიურად მუშაობს ექსპორტის შემდგომი ზრდის და დივერსიფიკაციის მიმართულებით. თავისუფალი ვაჭრობის სფეროში გაფორმებული ახალი ხელშეკრულებები ხელს უწყობს ქართული პროდუქციის გასაღების ბაზრების გაფართოებას, საქსპორტო პროდუქციის დივერსიფიკაციას და ქმნის საქსპორტო პოტენციალის დამატებითი ზრდის შესაძლებლობას“, – ნათქვამია განცხადებაში.

საქართველომ უკვე მოაწერა ხელი შეთანხმებას თავისუფალი ვაჭრობის შესახებ ევროკავშირთან, ჩინეთთან, თურქეთთან, თავისუფალი ვაჭრობის ევროპულ ასოციაციასთან – EFTA და დსთ-ის ქვეყნებთან. უახლოეს პერიოდში დაიწყება მოლაპარაკებები თავისუფალი ვაჭრობის შესახებ შეთანხმების ხელმოწერაზე ჰონგ-კონგთან.

გარდა ამისა, საქართველომ და ინდოეთმა 2017 წლის აპრილში ხელი მოაწერეს შეთანხმებას ქვეყნებს შორის თავისუფალი ვაჭრობის შესაძლებლობის კვლევის დაწყების მიზანშეწონილობის თაობაზე. ასევე მიმდინარეობს წინასწარი კონსულტაციები დიდ ბრიტანეთთან შესაძლო მოლაპარაკებების თაობაზე Brexit-ის შემდეგ თავისუფალი ვაჭრობის რეჟიმის შესახებ. გარდა ამისა, თავისუფალი ვაჭრობის შესახებ მოლაპარაკებები უახლოეს მომავალში საქართველომ და იაპონიამ შეიძლება დაიწყონ. ამის შესახებ საქართველოს და იაპონიის საგარეო საქმეთა მინისტრებმა თბილისში 4 სექტემბერს განაცხადეს.

ამ ეტაპზე საქართველოს სურსათის ექსპორტს ხელს უშლის ორი შეზღუდვა. ერთის მხრივ, ნედლეულის დეფიციტი, რადგან სოფლის მეურნეობის დაბალი პროდუქტიულობა ზღუდავს საქსპორტოდ ხელმისაწვდომი საქონლის ხარისხს. მეორეს მხრივ, საქსპორტო ჯაჭვების ცუდი ორგანიზება, რაც იწვევს ცუდად მომზადებულ საქსპორტო ტვირთებს და ხელს უშლის განმეორებით კლიენტებთან საქსპორტო ტრანზაქციებსა თუ გრძელვადიან კონტრაქტებს პროგნოზირებადი საკონტრაქტო ფასებით. მწარმოებელთა მიზანი უნდა იყოს, ეტაპობრივად გადავიდნენ უფრო მოთხოვნად საქსპორტო

ბაზრებზე. აგრარული კლასტერებისა და „პროდუქტიული ალიანსების“ მეშვეობით მწარმოებელთა თვითორგანიზება ღირებულებათა ჯაჭვებში დაეხმარება სასოფლო-სამეურნეო ღირებულებათა ჯაჭვის მოთამაშეებს, გააძლიერონ

კავშირები, გააუმჯობესონ კოორდინაცია, გააუმჯობესონ ხარისხის კონტროლი და პროდუქციის დოკუმენტირება. მარკეტინგის ღონისძიებებზე თანამშრომლობა უნდა გახდეს კლასტერის საქმიანობის ნაწილი ან პროდუქტიული ალიანსის კომპონენტი.

მთავრობამ უნდა იმუშაოს როგორც გრძელვადიან, ისე მოკლევადიან შეზღუდვებზე, რათა ნაახალისოს ზრდა და სასოფლო-სამეურნეო ექსპორტის დივერსიფიცირება. გრძელვადიან პერიოდში უკიდურესად დანაწევრებული მიწის ნაკვეთების კონსოლიდირება უაღრესად მნიშვნელოვანია, რათა საქართველოს ჰქონდეს კონკურენტუნარიანი სოფლის მეურნეობის სექტორი. მოკლევადიან პერიოდში, მთავრობამ უნდა ნაახალისოს და ხელი შეუწყოს აგრარული კლასტერებისა თუ პროდუქტიული ალიანსების ჩამოყალიბებას, პოტენციურად სასოფლო-სამეურნეო და სამრეწველო კლასტერების უფრო ფართო ინიციატივის კონტექსტში. პროდუქტიული ალიანსი და შერჩეული, კონკრეტული პროდუქტის წარმოებაში მაღალი პოტენციალის მქონე „ლიდერი“ კომპანიები უნდა გახდნენ მთავრობის და დონორთა პროგრამების ადრესატები და ღირებულებათა ჯაჭვის განვითარების მამოძრავებელი ძალა. მეტიც, მთავრობამ უნდა განაახლოს სასოფლო-სამეურნეო განათლება და ინდივიდუალურ ფერმერებს მიანოდოს კონკრეტული მომსახურებები, რათა გადაიჭრას სექტორში არსებული ცოდნის ხარვეზები.

საქართველოს არსებული სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ექსპორტის სისუსტეს ძირითადად განაპირობებს ექსპორტის კონცენტრირება კონკრეტულ პროდუქტებზე. საქართველოს სურსათის ექსპორტი უაღრესად კონცენტრირებულია რამდენიმე პროდუქტზე. 2014-2016 წლებში სასმელებზე, მათ შორის ღვინოზე, ძლიერ ალკოჰოლურ სასმელებსა და მინერალურ წყლებზე მოდიოდა საქართველოს სურსათის ექსპორტის 47%, ხილზე (განსაკუთრებით თხილზე) მოდიოდა ექსპორტის 28%. შედეგად, მიუხედავად საქართველოს მრავალფეროვანი კლიმატური პირობებისა და მსხვილი სოფლის მეურნეობის სექტორისა, ქვეყნის სურსათის პროდუქტების მოდიოდა პროდუქტების ორ ვინრო კატეგორიაზე. ასეთი კონცენტრაციის დადებითი მხარე ისაა, რომ შედარებით მაღალი ღირებულების სასმელები (ღვინო და ალკოჰოლური სასმელები) არის გადამუშავებული საქონელი, სასოფლო-სამეურნეო საქონლისგან (მაგალითად, მარცვლეულისგან) განსხვავებით. თუმცა ეს პროდუქტები ძირითადად იყიდებოდა ტრადიციულ პოსტ-საბჭოთა ბაზრებზე. ევროკავშირში ექსპორტში თხილზე (რომელიც შედარებით გადაუმუშავებელი საქონელია) მოდიოდა ამავე პერიოდის მთლიანი ექსპორტის 65%, გერმანი-

აში ექსპორტის 80%-ზე მეტი მოდიოდა თხილზე.

პროდუქტების დივერსიფიცირების დეფიციტს რომ თავი დავანებოთ, საქსპორტო ბაზრებიც კონცენტრირებულია. 2009-2016 წლებში საქართველოს სურსათის ექსპორტის 61% გადიოდა ყოფილი საბჭოთა კავშირის ქვეყნების ბაზრებზე, ძირითადად, რუსეთსა და უკრაინაში. პროდუქტებისა და საქსპორტო ბაზრების შეზღუდულ რაოდენობაზე კონცენტრირების გამო ქართული სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ექსპორტი უაღრესად დაუცველია აღნიშნულ ბაზრებზე მომხდარი შოკებისა და შეფერხებებისადმი. ცალკეული საბაზრო რისკების თავიდან აცილებისთვის საჭიროა ექსპორტის დივერსიფიცირება. ამიტომ საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ექსპორტის უნდა გააძლიეროთ როგორც საქსპორტო საქონლის მოცულობის, ისე საქსპორტო საქონლის რაოდენობის გაზრდით.

მეტიც, კონცენტრაცია იმაზეც მიანიშნებს, რომ ან საქართველოს პირობები არ არის ხელსაყრელი უფრო მეტად დივერსიფიცირებული პროდუქტების კალათის შესაქმნელად (რაც მოულოდნელია საქართველოს მრავალფეროვანი კლიმატური პირობების გათვალისწინებით) ან, რაც უფრო მოსალოდნელია, არსებული პირობები და პრობლემები ზღუდავს ქვეყნის პოტენციალს, ექსპორტზე უფრო დივერსიფიცირებული პროდუქტები გაიტანოს. პროდუქტის ხარისხისა და სტანდარტების თვალსაზრისით რამდენიმე შედარებით არამოთხოვნად ბაზრებზე გეოგრაფიული კონცენტრირება განსაკუთრებით მიანიშნებს იმაზე, რომ საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ექსპორტზე განსაკუთრებით უარყოფითად მოქმედებს ხარისხისა და პროდუქტის სტანდარტების უნარის არქონა.

სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ექსპორტის ზრდის პოტენციალი

სურსათის ექსპორტის გაზრდის სამი ძირითადი მიმართულება არსებობს:

- ხარისხის გაუმჯობესება და არსებული საქსპორტო საქონლის — თხილის, სასმელების (ღვინო, მინერალური წყლები, წვენები, ლიმონათები), ჩირისა და ტრადიციული ქართული პროდუქტების (ჩურჩხელის, სულგუნისა და მანვნის) — რაოდენობის გაზრდა
 - ამ ეტაპზე ძირითადად არამოთხოვნად ბაზრებზე ექსპორტირებული პროდუქტების ხარისხის გაუმჯობესება, რათა შესაძლებელი გახდეს ახალ, მოთხოვნად ბაზრებზე შესვლა. ეს პროდუქტები შეიძლება იყოს ხილი და გადამუშავებული ხილი, თაფლი, ჩაი, მცენარეები და სანელებლები, ახალი და გამხმარი ბოსტნეული
 - ახალი საქონლის, განსაკუთრებით სერთიფიცირებული ორგანული და მაღალი დამატებული ღირებულების ნიშური პროდუქტების წარმოება, როგორცაა ახალი და გაყინული კენკროვნები (მოცივი, მაყვალი, ყოლო და სხვ.), მაღალი ღირებულების

ახალი და გადამუშავებული ხილი (მაგ. კივი, ფეიხ-ოა), ჰიბრიდული ხილი (მაგ. აგლი — გრეიფრუტი+მანდარინის), გრეპლი (ყურძენი+ვაშლი), აპრიუმი (ქლიავი+ატამი), ჰიბრიდული კენკროვნები, როგორცაა ბოისენბერი, ჯოსტანბერი და ლოგანბერი, სამკურნალო მცენარეები.

ყველა ეს ვარიანტი უნდა განვიხილოთ. თუმცა გასათვალისწინებელია, რომ ყველა ამ პროდუქტს ერთნაირი პოტენციალი არ აქვს. ბუნებრივი პირობების თვალსაზრისით, საქართველოს სოფლის მეურნეობაში ძლიერი შედარებითი უპირატესობა აქვს.

საქართველო გამოირჩევა კლიმატური პირობების შთამბეჭდავი მრავალფეროვნებითა და წყლის უხვი რესურსებით. მიუხედავად იმისა, რომ პატარაა (ირანის საერთო ფართობის 4%, თურქეთის საერთო ფართობის 9%), საქართველოში არსებობს 12 სხვადასხვა კლიმატური ზონა. მსოფლიოში არსებული ნიადაგის 54 ტიპიდან საქართველოში წარმოდგენილია 49. ამიტომ საქართველოს აქვს მრავალფეროვანი პროდუქტების კალათის წარმოებისთვის ხელსაყრელი პირობები. არსებულ არადივერსიფიცირებულ საექსპორტო კალათს არ განაპირობებს ქვეყნის მწირი შესაძლებლობები. თუმცა საქართველოს შედარებითი უპირატესობა ყველა პროდუქტისთვის თანაბრად დიდი არ არის. საქართველოს მიწის ფართობი შეზღუდულია, რადგან ქვეყანა პატარაა. სასოფლო-სამეურნეო მიწა დაყოფილია მიწის შედარებით მცირე ნაკვეთებად. მეტიც, მიწის საკუთრების ფორმა ამჟამად უაღრესად დანაწევრებულია. საკუთრებაში არსებული მიწის ნაკვეთების 75% 1 ჰა-ზე ნაკლები ზომისაა. ამგვარად, საქართველოს არ აქვს რესურსების ბაზა, საერთაშორისო ბაზრებზე მსხვილ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებზე (მაგალითად, მარცვლეულზე) კონკურენცია გაუნიოს არგენტინას, კანადას ან უკრაინას. საქართველოს არ აქვს ხელსაყრელი პირობები მასობრივი პროდუქტების ბაზრებზე კონკურენცია გაუნიოს საფრანგეთს, იტალიას ან

ჩილეს მასობრივი ღვინის სეგმენტში; ესპანეთს, მაროკოს ან ჩინეთს სტანდარტული მანდარინის ან ატმის სეგმენტში. ყველაფერ ამისთვის მსხვილი, ერთმანეთთან დაკავშირებული და თითქმის იდენტური პირობების მქონე მიწის ნაკვეთებია საჭირო.

თუმცა საქართველოს აქვს პოტენციალი (ბუნებრივი რესურსების თვალსაზრისით), გახდეს კონკურენტული მაღალი დამატებული ღირებულების ნიშური პროდუქტების ბაზრებზე, რომლებიც სხვა ქვეყნებში არ იწარმოება ან მათი წარმოება სხვაგან რთული და ძვირი ჯდება. ასეთი პროდუქტების მაგალითებია ტრადიციული ტექნოლოგიებით დამზადებული ექსკლუზიური ღვინოები, პოლიქრომიული თაფლი (სხვადასხვა კლიმატურ ზონების ნექტრის მატარებელი მცენარეების შემცველი თაფლი) და განსაკუთრებით მაქრის მაღალი შემცველობის მქონე მაცვალი. ყველა ამ პროდუქტს აქვს უნიკალური სამომხმარებლო თვისებები და მათზე მოთხოვნა მსოფლიოში, მათ შორის ევროკავშირშიც მაღალია.

ამგვარად, სასურველია, გაიზარდოს არსებული ექსპორტის რაოდენობა, რათა შევძლოთ ექსპორტის დივერსიფიცირება და ღირებულების ზრდას, მაგრამ ნიშური და ორგანული პროდუქტების წარმოების განვითარება და გაუმჯობესება საუკეთესოდ შეეფერება საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო პირობებს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. ანდრეი მაქსიმოვი - საქართველოს სოფლის მეურნეობის ექსპორტის პოტენციალის ათვისება [pp/01/2017] ბერლინი/თბილისი, აპრილი, 2017 წელი
2. ექსპორტი-იმპორტი - საქართველოს სოფლის მეურნეობის სამინისტრო 2017-2018
3. საქართველოს ხელისუფლება ადგილობრივი პროდუქციის ექსპორტის გაზრდის მიზნით ახალ ბაზრებზე გასვლას აგრძელებს - თბილისი 15 სექტემბერი - Sputnik.